

Struikelstenen in Rijswijk: voor hen die we niet mogen vergeten

In Rijswijk woonden tussen de meidagen van 1940 en de bevrijding in 1945 ongeveer 500 Joodse Nederlanders. Hiervan werden er rond de 250 door de Duitsers weggevoerd en vermoord. Voor een aantal van deze omgebrachte stadgenoten zijn sinds 2015 struikelstenen geplaatst in het plaveisel voor de huizen, waarvandaan zij in de oorlog door de Duitsers zijn weggevoerd en vermoord. Ook voor enkele omgekomen verzetsmensen zijn struikelstenen geplaatst.

Struikelstenen zijn kleine, messing plaatjes met daarop een naam met een geboorte- en een sterfdatum. "Stolpersteine" (letterlijk: struikelstenen) zijn een initiatief van de Duitse kunstenaar Gunter Demnig (1947). Hij brengt gedenktekens aan op het trottoir voor de huizen van mensen die door de nazi's verdreven, gedeporteerd, vermoord of tot zelfmoord gedreven zijn: zij herinneren aan Joden, maar ook aan verzetsstrijders, Sinti en Roma, homoseksuelen, Jehova's getuigen en gehandicapten.

De kunstenaar noemt ze "struikelstenen", omdat je erover struikelt met je hoofd en je hart en omdat je moet buigen om de tekst te kunnen lezen.

Struikelstenen zijn messing plaatjes van 10 x 10 cm, die zijn verankerd in de grond. De tekst op de struikelsteen begint met "Hier woonde...", gevolgd door de naam, geboorte- en sterfdatum van de vermoorde persoon. Deze stenen worden meestal geplaatst door nabestaanden, maar soms ook door de bewoners van het pand van waaruit het slachtoffer is weggevoerd.

In 2015 zijn in Rijswijk de eerste struikelstenen geplaatst bij de adressen **Vondellaan 5** en **Prins Hendriklaan 9** voor de familie Akker. Op 12 juli 1940 kwamen vanuit den Haag **Salomon Koekoek (geb. 18 oktober 1912) en zijn vrouw Helena Koekoek-Akker (geb. 4 november 1905)** op de Vondellaan 5 te wonen. Zij trouwden op 25 maart 1942, in de verwachting dat de Duitsers getrouwde stellen voorlopig met rust lieten. Voor de zekerheid doken zij toch maar onder, maar dat heeft hen niet geholpen. Zij werden verraden en afgevoerd naar **Auschwitz**, waar zij werden vermoord: Helena op 3 september 1943 en Salomon op 31 maart 1944.

Struikelstenen Salomon en Helena Koekoek Vondellaan 5.

Gunter Demnig plaatst struikelstenen bij Vondellaan 5.

Bij Salomon en Helena kwamen op 12 juli 1940 ook de broer van Helena, **David Josef Akker (geb. 20 december 1903) met zijn vrouw Frida Akker-Meijer (geb. 7 november 1911)** wonen. Zij verhuisden enkele maanden later naar het adres Prins Hendriklaan 9, want Frida was zwanger en ze wilden meer woonruimte hebben. In 1941 werd hun **dochtertje Diena Hilde** geboren. David, Frida en de kleine Dineke werden bij een van de eerste razzia's in Rijswijk opgehaald, weggevoerd en vrijwel direct naar Westerbork gebracht. Vanuit Westerbork werden zij gedeporteerd naar Auschwitz, waar Dineke (toen pas anderhalf jaar oud...) en haar moeder direct bij aankomst op 5 november 1942 werden vergast. David heeft nog een maand of vijf de ontberingen van het kamp mee moeten maken, waarna hij op 31 maart 1943 ergens in Midden-Europa sterft.

Op 22 februari 2015 worden voor deze vijf Joodse Rijswijkers struikelstenen geplaatst. De ontwerper van de struikelstenen, de Duitse kunstenaar Gunter Demnig is altijd aanwezig bij de eerste plaatsing van stenen in een gemeente: hij heeft deze vijf stenen dan ook geplaatst.

Op het adres **Mauritslaan 15** hebben **Gabriel Waisvisz (geb. 30 juli 1863) en Lientje Waisvisz-van Engers (geb. 4 augustus 1865)** gewoond. Zij zijn beiden tegelijk vermoord in **Sobibor** op 9 april 1943. Voor hen zijn op 22 oktober 2015 struikelstenen geplaatst.

Struikelstenen voor Gabriel Waisvisz en Lientje Waisvisz-van Engers Mauritslaan 15.

Jaagpad 57 was het woonhuis van de familie Vilbach: Herman Vilbach en zijn vrouw **Anna-Vilbach-Blom (geboren 15 mei 1903)**, zij trouwden in 1933 en begin 1939 werd hun dochter Suzanne geboren. Zij namen de ouders van Herman in huis: **Salomon Vilbach (geboren 5 juni 1864) en zijn vrouw Frederika Vilbach-Aardewerk (geboren 28 augustus 1864)**. In de eerste oorlogsjaren werd de situatie voor Joden steeds dreigender, waarop Herman en Anna besloten om hun dochter Suzanne elders onder te brengen: zij werd opgenomen bij een gezin in Hilversum. In het voorjaar van 1943 stonden de handlangers van de bezetter voor de deur om de bewoners op te halen. Annie en Herman ontvluchtten het huis via het dak. De inmiddels 78-jarige ouders van Herman lukte het niet om te ontsnappen en zij werden weggevoerd. Zij werden op 16 april 1943 in **Sobibor** vermoord. Herman en Anna vonden - apart van elkaar - een onderduikadres. Helaas werd Anna op 25 april 1944 opgepakt, op 29 april 1944 naar Westerbork gebracht en vervolgens in december 1944 in **Auschwitz** vermoord. Herman en zijn dochter Suzanne overleefden de oorlog. Op 21 mei 2017 werden bij Jaagpad 57 drie struikelstenen geplaatst.

NAAM (bloklett.):	VILBACH-BLOM
Voorn.:	Anna
Geb.	14.5.03 te Rotterdam
Nationaliteit:	Ned.
Beroep:	huiskonster
Woonplaats:	Jaagpad 57
Nader adres:	Jaagpad 57
Arr. No.:	3766 Zie ook:
In bewaring voor:	R.O. Scholl.
Ingesloten op:	25.4.44
Vertrokken op:	29.4.1944
Naar:	Westerbork
Reden van aanhouding:	
Bijzonderheden:	
Aanschrijfadres:	Mrs.
Geschreven per:	

Transportkaartje Anna Vilbach naar Westerbork.

Struikelsteen Frederika Vilbach-Aardewerk Jaagpad 57.

Struikelsteen Salomon Vilbach Jaagpad 57.

Eleazar van der Kloot (geb. 3 juni 1883) woonde op het adres **Mauritslaan 29**. Hij werd op 12 augustus 1943 gearresteerd, geïnterneerd in kamp Vught en daarna opgesloten in Westerbork. Van daaruit werd hij in de loop van 1943 gedeporteerd naar **Auschwitz**, waar hij op 1 januari 1944 werd vermoord. Voor hem is op 25 november 2021 een struikelsteen geplaatst.

Jetje Frankenhuis-Maas (geb. 20 juni 1878) woonde op het adres **Penninglaan 52**, zij was de weduwe van Samson Frankenhuis, die in 1938 in Rijswijk is overleden. Zij werd op 25 oktober 1942 vanuit Westerbork naar **Auschwitz** overgebracht, waar zij op 29 oktober is vermoord. Voor Jetje Frankenhuis werd op 25 november 2021 een struikelsteen geplaatst.

Op 22 april 1944 werden **Anna Sara Polak-Kupferschmidt (24 september 1914 – 11 december 2001)** en haar man **Hans Polak (1916 – 20 februari 1945)** na verraad gearresteerd op hun onderduikadres, **Cromvlietkade 58**. Zij werden beiden vanuit Westerbork gedeporteerd naar **Auschwitz**. Hans Polak werd op 20 februari 1945 in **Dachau** vermoord. Zijn vrouw overleefde het kamp: zij was in 1956 een van de oprichters van het Nederlands Auschwitz Comité. Voor hen werden op 25 november 2021 struikelstenen geplaatst.

Aan de **Haagweg 140** woonde het echtpaar **David Garnade (geb. 22 december 1877)** en **Elisabeth Garnade-van Praagh (geb. 7 mei 1879)**. David Garnade was een van de twee Joodse boekhandelaren, die een kraam hadden op het Binnenhof. Deze kramen werden in mei 1940 door de Duitsers verwijderd, omdat Seyss-Inquart op het Binnenhof zijn hoofdkwartier vestigde. Elisabeth en David Garnade werden op respectievelijk 25 en 5 november 1942 in **Auschwitz** vermoord. Hun dochter Hendrika Garnade (15 maart 1905 – 3 juni 1990) heeft met haar man Moses Schönbach de oorlog overleefd, via de onderduik in Limburg. Voor Elisabeth en David Garnade zijn op 24 april 2022 struikelstenen geplaatst.

Op 22 april 1944 werden **Anna Sara Polak-Kupferschmidt (24 september 1914 – 11 december 2001)** en haar man **Hans Polak (1916 – 20 februari 1945)** na verraad gearresteerd op hun onderduikadres, **Cromvlietkade 58**. Zij werden beiden vanuit Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz. Hans Polak werd op 20 februari 1945 in **Dachau** vergast. Zijn vrouw overleefde het kamp: zij was in 1956 een van de oprichters van het Nederlands Auschwitz Comité.

Aan de **Haagweg 140** woonde het echtpaar **David Garnade (geb. 22 december 1877)** en **Elisabeth Garnade-van Praagh (geb. 7 mei 1879)**. David Garnade was een van de twee Joodse boekhandelaren, die een kraam hadden op het Binnenhof. Deze kramen werden in mei 1940 door de Duitsers verwijderd, omdat Seyss-Inquart op het Binnenhof zijn hoofdkwartier vestigde. Elisabeth en David Garnade werden op respectievelijk 25 en 5 november 1942 in **Auschwitz** vermoord. Hun dochter Hendrika Garnade (15 maart 1905 – 3 juni 1990) heeft met haar man Moses Schönbach de oorlog overleefd, via de onderduik in Limburg. Voor Elisabeth en David Garnade zijn op 24 april 2022 struikelstenen geplaatst.

De even zijde van de Oranjelaan is in de jaren '80 omgenummerd in verband met de aanleg van het flatgebouw op de hoek met de Haagweg, dat in de plaats kwam van het afgebroken hotel Leeuwendaal. Op het adres **Oranjelaan 40 (nu 76)** woonde het gezin Kooperberg: **Abraham Jacob Kooperberg (geb. 14 augustus 1896)**, zijn vrouw **Else Sophie Kooperberg-Sinn (geb. 17 maart 1904)**, hun zoon **Theo Kooperberg (geb. 28 april 1930)** en hun dochter **Bethrina Kooperberg (geb. 2 december 1931)**. Het hele gezin werd op 16 oktober 1942 vanuit Westerbork gedeporteerd naar Duitsland: moeder Else en haar kinderen werden direct na aankomst op 19 oktober 1942 in **Auschwitz-Birkenau** vergast. Vader Abraham Jacob werd onderweg naar Auschwitz overgebracht naar het werkkamp **Wiesau** en daar op 30 april 1944 vermoord. Abraham Kooperberg was in Delft lid van de Vrijmetselaarsloge Silentium: leden van deze loge hebben voor hem en zijn gezin op 12 oktober 2023 struikelstenen laten plaatsen voor hun laatste woonadres.

Aan de **Regentesselaan 20** woonde het gezin Goudsmid: **Simon Goudsmid (geb. 14 mei 1889)**, zijn vrouw **Alida "Ida" Goudsmid-Simons (geb. 8 januari 1888)** en hun kinderen **Rebekka "Beppie" Goudsmid (geb. 20 januari 1919)** en Herman Goudsmid (1923-2004). In de nacht van 28 op 29 oktober 1942 gingen Rebekka en Herman naar een onderduikadres aan de Rodenbachstraat in den Haag. Daar hoorden zij de volgende ochtend dat hun ouders, Simon en Ida, waren opgepakt en meegenomen door de Grüne Polizei. Simon en Ida kwamen op 30 oktober in Westerbork aan om vervolgens op 2 november te worden gedeporteerd naar **Auschwitz**. Ida werd direct vermoord in Auschwitz. Simon werd eerst te werk gesteld in het dwangarbeiderskamp Blechhammer en daarna op 28 februari 1944 vermoord in Auschwitz. In de zomer van 1944 werd dochter Beppie opgepakt tijdens een treinreis op weg tussen twee onderduikadressen. Op 31 oktober werd zij vermoord in Auschwitz. Zoon Herman overleefde de oorlog op diverse onderduikadressen. Zijn zoon Simon heeft op 29 oktober 2023 struikelstenen geplaatst voor zijn familieleden.

Ondertussen zijn er in diverse landen in Europa al ruim 50.000 struikelstenen gelegd, de meeste in Duitsland. Zo liggen er in Aken struikelstenen voor Anne Frank, haar zuster Margot en haar moeder Edith, de laatste woonplaats voor hun komst naar Nederland.

Referenties

De beelden van en verhalen over de Rijswijkse struikelstenen zijn aangeleverd door Wim Dammers van de Historische Vereniging Rijswijk. Hij is sinds de legging van de eerste struikelsteen in Rijswijk in 2015 hierbij betrokken. Hij heeft contact gehad met meerdere nabestaanden, aanvragers en andere betrokkenen.

Overweegt u om een struikelsteen te gaan plaatsen, dan verleent de Historische Vereniging Rijswijk (HVR) begeleiding bij de voorbereiding van de aanschaf en plaatsing. Op de website van de HVR vindt u het protocol, dat hiervoor in overleg met de gemeente is ontwikkeld: www.historischeverenigingrijswijk.nl > Activiteiten > struikelstenen. Per mail kunt u hierover contact opnemen met Wim Dammers via lezingen@historischeverenigingrijswijk.nl.